

РЭПРЭЗЕНТАЦЫЯ ЭМОЦЫЙ АГІДЫ І ПАГАРДЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ

Паводле вынікаў многіх даследаванняў псіхолагаў па вывучэнні эмоцыі гневу маюцца падставы для сцвярджэння аб тым, што гнеў часта актывізуецца адначасова з эмоцыямі агіды (руск. *отвращение*) і пагарды (руск. *презрение*). Але пры гэтым псіхолагі не атаясамліваюць гэтыя тры эмоцыі, бо лічаць: «Нягледзячы на тое што гэтыя эмоцыі часта актывізуюцца адначасова, кожная з іх мае свае адрознівальныя асаблівасці і ўносіць нешта сваё ў мысленне і паводзіны чалавека» [1, с. 265]. Гэта дае нам падставы гіпатэтычна выдзяляць на аснове навуковай трыяды варожасці – гнеў, агіда і пагарда, – акрамя гневу (гэту эмоцыю гл. у [2]), яшчэ эмоцыі агіды і пагарды і адпаведна шукаць ім рэпрэзентацыю ў беларускай фразеалогіі шляхам дэфініцыйнага аналізу фразеалагічных адзінак (ФА) і вызначэння эмасем ‘агіда’ і ‘пагарда’ [3].

Паводле семантыкі лексемы *agida* ‘вельмі непрыемнае пачуццё, якое выклікаецца кім-, чым-небудзь’ [4, с. 101], відавочна, што агіда – гэта пачуццё з яго агульнай ацэнкай як непрыемнага ў высокай ступені інтэнсіўнасці яго праяўлення (*вельмі*). Ніякіх іншых прыкмет і большай інфармацыі аб пачуцці агіды ў лексікаграфічнай крыніцы не ўдаецца. А вось лексема *пагарда*, паводле лексікаграфічнай семантызацыі, не звязана з родавымі паняццямі эмоцыі ці пачуцця, а тлумачыцца як ‘ганарлівыя адносіны да каго-, чаго-н.; ганарыстасць’ [5, с. 492], дзе *ганарыстасць* – ‘уласціvasць ганарыстага; пагардлівасць і фанабэрыстасць, самаўпэўненасць’ [6, с. 24]. Праўда, у тлумачальным слоўніку рускай мовы адно са значэнняў лексемы *презрение* (бел. *пагарда*) вызначаецца як від родавага паняцця – ‘чувство полного пренебрежения, крайнего неуважения к кому-, чему-л.’ [7, с. 376].

Як відаць, па-першае, у лексікаграфічнай практыцы няма адзінства ў вызначэнні рода-відавых сувязей пры абазначэнні пагарды, па-другое, лінгвістыка і псіхалогія ў вызначэнні разнавіднасцей эмоцый і пачуццяў, у прыватнасці, адносна эмоцый пагарды, не супадаюць. Да гэтага трэба дадаць, што пры параўнанні вызначанага псіхолагамі патэрна – гнеў, агіда і пагарда – як адпраўнога палажэння для нас у пошуках беларускіх ФА з эмасемамі ‘агіда’ і ‘пагарда’ і вынікамі нашага аналізу семантыкі беларускіх ФА, што рэпрэзентуюць эмоцыю гневу, то намі быў выяўлены адрозны патэрн – гнеў, абурэнне і злосць – як спецыфіка найўнай карціны свету беларусаў. Гэта азначае, што навуковая і найўная карціны свету разыходзяцца, адрозніваюцца.

Цяпер правядзём аналіз беларускіх ФА, што рэпрэзентуюць эмоцыі агіды і пагарды, выяўляючы ў дэфініцыях эмасемы ‘агіда’ і ‘пагарда’, каб устанавіць катэгарызацыю гэтых эмоцый ці блізкіх да іх адчуванняў, эмацыянальных станаў чалавека, шляхі і спосабы іх канцэптуалізацыі для ўстанаўлення эмацыянальнага спектра, характэрнага беларусам у стане агіды і пагарды.

Найбольш рэлевантнай у псіхалагічнай палітры эмоцый і пачуццяў выступае эмоцыя *пагарды*, паколькі эмасема ‘пагарда’ адзначаецца ў дэфініцыях сямі ФА, якія рэпрэзентуюць гэтую адметную эмоцыю чалавека. З іх паводле марфалагічнай характарыстыкі выдзяляецца шэсць дзеяслоўных і адна адвербіяльная ФА.

Дзеяслоўныя ФА ўтвораны паводле метафарычнай мадэлі ‘эмоцыя пагарды – выкананне непрыстойнага дзеяння’: *адварочваць морду /рыла* ‘з пагардай адмаўляцца, не згаджацца’; *адварочваць нос* ‘з пагардай адмаўляцца, не згаджацца’ і ‘пагарджаць’; *вярнуць нос* ‘грэбуючы кім-, чым-н., адварочвацца ад яго, не заўважаць’; ‘з пагардай адмаўляцца, не згаджацца’ і ‘пагарджаць кім-, чым-н.’; *глядзець зверху ўніз* ‘адносіцца да каго- чаго-н. пагардліва’; *плюнуць у вочы /у твар* ‘выявіць у рэзкай форме знявагу, пагарду і пад.’; *пляваць у вочы /у твар* ‘рэзка пагарджаць кім-н.’ з адносна празрыстай матывацыяй.

Усе пералічаныя ФА не столькі абазначаюць такія эмацыянальны стан, як пагарда аднаго чалавека ў адносінах да другога, колькі даюць характарыстыку, пры гэтым у высокай ступені і найбольш выразна выяўляюць негатыўную ацэнку ў адносінах да такіх дзеянняў, што абазначаны ў ФА як абраная протасітуацыі для адлюстравання эмацыянальнага пачуцця аднаго чалавека да другога, у прыватнасці, пагарды як адной з адмоўных эмоцый чалавека. Гэта перадаецца як праз найменне канкрэтнага дзеяння, асабліва з выразна адмоўнай ацэнкай паводле такіх дзеясловаў, як *адварочваць*, *вярнуць* і *плюнуць*, *пляваць*, так і праз назоўнікавы кампанент. Гэта кампаненты-саматызмы, ці найменні частак цела таго, хто выражае і выконвае дзеянне (сродкі выканання гэтага дзеяння – *морда /рыла, нос*), ці кампаненты-назвы частак цела таго, каму адрасуецца гэта негатыўнае дзеянне (аб’екты выканання дзеяння – *вочы /твар*). Кампаненты-саматызмы выступаюць “інструментамі” выканання ці аб’ектамі названых негатыўных дзеянняў аднаго чалавека да другога.

У названых ФА з жывой унутранай формай вобразны складнік з’яўляецца элементам плана зместу, нясе негатыўную ацэнку і, як вынік, уплывае на ўжыванне іх у маўленні ў пэўнай сітуацыі і з пэўнымі мэтамі. Істотна пры гэтым заўважыць, што ў ФА адлюстравана не індывідуальнае ўяўленне, якое ўзнікае ў свядомасці таго, хто гаворыць альбо слухае, а выкананыя ім аперацыі над рэлевантнымі ведамі, што спалучаны з літаральным прачытаннем фразеалагізмаў.

Так, ФА *адварочваць нос* ці *вярнуць нос* матываваны рухамі галавы ў сувязі з пачуццём гідлівасці пры непрыемным паху, калі чалавек адварочваецца. Гэта протасітуацыя паслужыла асновай для абазначэння пачуццяў, якія нагадваюць, асацыятыўна звязваюцца з гідлівасцю, гадлівасцю, грэбаваннем чым-небудзь, што дрэнна пахне. Зусім магчыма, што гэта звязана і з назіраннем за паводзінамі жывёл. Праўда, у гэтых дзвюх ФА яшчэ не зусім выразна выяўляецца адмоўная ацэнка такіх дзеянняў, а значыць, і такіх пачуццяў аднаго да другога. А вось ФА *плюнуць у вочы /у твар* і *пляваць у вочы /у твар* даносяць выразна выражаную адмоўную ацэнку такога выражэння эмоцыі, паколькі існуе асуджэнне такога дзеяння ў прамым значэнні словазлучэння. І гэта асабліва выразна, калі ўзгадаць, што вытокі гэтых ФА – старажытная магічная сімволіка абплёўвання, якая пазней стала выражэннем агіды, знявагі, абурэння ці прыкрасці.

Да апошніх дзвюх ФА набліжаецца і прыслоўная ФА *праз /скрозь зубы* ‘з пагардай, злосцю, незадавальненнем і пад.’, даючы такім чынам найменне спосабу праяўлення эмоцыі пагарды і адначасова негатыўнай характарыстыкі яе выражэння. Фарміраванне значэння ФА можна прадставіць як сувязь працэсаў па вербальнаму кадзіраванню пэўнай сітуацыі і спосабу стварэння ўнутранай формы праз паняцце вобраза. Для вызначэння невядомай характарыстыкі эмацыянальнага дзеяння чалавека той, хто гаворыць, шукае аналогію і прыбгае да бытавога і культурна-значнага фрагмента са свайго жыцця. У дадзеным выпадку вызначаецца падабенства негатыўнай ацэнкі такога дзеяння, як пляванне

ўвогуле і працэдуры, спосабу яго працякання (праз зубы) і выражэння эмоцый пагарды, злосці, незадавальнення і іншых эмоцый. Дапускаючы ў свядомасці магчымасць такога падабенства, устаноўленага на асацыятыўнай аснове, даецца найменне якасці такіх адносін, такога выражэння псіхалагічнага стану чалавека: адзін чалавек адносіцца да другога так, як быццам бы ён адносіцца да плявання скрозь зубы.

Сярод дзеяслоўных некалькі адметна паводле вобраза выступае ФА *глядзець зверху ўніз* 'адносіцца да каго-, чаго-н. пагардліва', паколькі тут дзеянне характарызуецца на аснове вымярэння суб'екта адносна аб'екта па вертыкалі вымярэння чалавека. Непрадметная рэчаіснасць (эмоцыя пагарды) арганізавана па аналогіі з прасторай, калі каардынаты асэнсоўваюцца як высокае і нізкае ў чалавеку. Такое дзеянне, як *глядзець зверху ўніз*, матывавана вядомым для чалавека ў мінулым успрыманням верху і нізу як супрацьлегласцей не толькі размяшчэння па вертыкалі, але і паводле супрацьпастаўлення верху як узвышанага, пераважнага над чым-ці кім-небудзь, а нізу як нізкага, прыземленага, нават заганнага на аснове хрысціянскага ўспрымання супрацьпастаўлення неба як ідэала маральнай чысціні і зямлі як ёмішча грахоў і заганаў. Такой ФА даецца негатыўная ацэнка таму, што выклікае гэтую эмоцыю, і таму, хто ёю напаўняецца, бо такімі адносінамі (зверху ўніз) чалавек прэтэндуе на ролю Бога, неба, верха, што, з пазіцыяй маралі беларусаў, успрымаецца адмоўна. Разам з тым у ФА, магчыма, знайшло адлюстраванне сама-ці ўзаеманазіранне за знешнім выглядам чалавека ў такім эмацыянальным стане. Гэта знаходзіць сваё падмацаванне ў цікавым для ўсведамлення адзначанай ФА факце з ліку дадзеных псіхалагічнай навукі пра эмоцыю агіды: «Выражаючы агіду, чалавек літаральна становіцца вышэйшым: ён выпрамяецца, злёгка адкідвае галаву і глядзіць на аб'ект агіды як быццам зверху ўніз» [1, с. 282].

Эмоцыя агіды прадстаўлена адной прыслоўнай ФА *як /быццам /бы Ленін на буржуазію* 'непрыязна ці з нянавісцю, з агідай (глядзець на каго-н.)'. Гэтая ФА, па-першае, больш позняя паходжаньня і адлюстроўвае новы культурны пласт жыцця (падзеі пачатку ХХ ст.); па-другое, паводле яе дэфініцыі, акрамя эмасемы 'агіда', яна ўтрымлівае эмасемы 'нянавісць', 'непрыязнасць' як блізкіх паміж сабой. ФА выразна вызначаецца метафарычнай мадэллю ўтварэння 'агіда – рэакцыя на каго-ці што-н. паводле вядомага дзеяння ці асацыяцыі з дзеяннем каго-н.'. І такім чынам вызначаецца нябачная з'ява ўнутранага свету чалавека і даецца ёй характарыстыка. Сваім вытокам ФА *як /быццам /бы Ленін на буржуазію* абавязана адлюстраванню разумення агіды і нянавісці праз вобраз, дакладней погляд канкрэтнай гістарычнай асобы – Леніна, арганізатара КПСС і заснавальніка Савецкай дзяржавы, яго палітычных поглядаў у адносінах да буржуазіі. У ФА адзначаецца спалучэнне як прамога, так і пераноснага значэння гэтага параўнання, а вобразны складнік значэння ФА сігналізуе, што асноўнае пры яе ўжыванні – улік сітуацыі, калі важна перадаць непрыязнасць, нянавісць, агіду аднаго чалавека да другога ў позірку вачэй. Гэта, як відаць, адлюстраванне назіранняў чалавека за знешнім праяўленнем эмоцыі, за мімікай, выразам вачэй, якія лічацца люстрам душы.

Такім чынам, адносна вызначэння і характарыстыкі эмоцый агіды і пагарды, рэпрэзентаваных ў фразеалагізмах беларускай мовы, можна адзначыць іх нехарактэрнасць, нетыповасць праяўлення для нашых продкаў, зыходзячы толькі з колькасных паказчыкаў – усяго восем ФА (параўн., напрыклад, наяўнасць каля 60 ФА, што рэпрэзентуюць эмоцыю злосці). Унутраная форма, вобразы

зафіксаваных фразеалагізмаў сведчаць, па-першае, пра дзеянне базавай саматычнай метафары пры ўсведамленні акрэсленага эмацыянальнага стану чалавека, які атаясамліваецца з яго саматычным праяўленнем і знешнім выражэннем у выглядзе дзеянняў ці элементаў невербальнай мовы. Па-другое, працэс метафарызацыі, які цесна звязаны з чалавечым фактарам, і яго вынік – фразеалагічныя адзінкі – адлюстроўваюць усе тыя ўяўленні, выяўляюць тыя нормы ўзаемадосін паміж людзьмі, дакладней, “антынормы”, парушэнні гэтых норм на аснове дзеяння негатыўнай канатацыі амаль усіх фразеалагізмаў.

Спіс літаратуры

1. Изард, К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард. – СПб.: Питер, 2011. – 461 с.
2. Ляшчынская, В.А. Фразеалагічная канцэптуалізацыя і катэгарызацыя эмоцыі гневу беларусамі / В.А. Ляшчынская // Східнослов’янська філологія: зб. навуковых праць / Горлівський держ. пед. ін-т іноземн. мов; Донецький нац. ун-т / Редкол.: С.О. Кочетова [та інш.]. – Вип. 22. Мовознавство. – Горлівка: Вид-во ГДПШ М, 2012. – С. 3–12.
3. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 1. А – Л / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672 с.; Т. 2. М–Я / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 1. А – В / [Рэд. тома М.П. Лобан]. – Мінск: Гал. рэд. Бел. Сав. Энцыклапедыі, 1977. – 608 с.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 3. Л – П / [Рэд. тома П.М. Гапановіч]. – Мінск: Гал. рэд. Бел. Сав. Энцыклапедыі, 1979. – 672 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 2. Г – К / [Рэд. тома А.Я. Баханькоў]. – Мінск: Гал. рэд. Бел. Сав. Энцыклапедыі, 1978. – 768 с.
7. Словарь русского языка: В 4-х т. Т. 3. П – Р / АН СССР, Ин-т рус. яз.; Под ред. А.П. Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Русский язык, 1984. – 752 с.